

ТАЛАБАЛАРДА ЎҚУВ МОТИВАЦИЯСИНИ
ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ–ПСИХОЛОГИК
ОМИЛЛАРИ

Бахтиёров Рафаиль Марсович

Тошкент давлат шарқшунослик университети,
"Педагогика ва психология" кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада талабаларининг ўқув мотивациясининг психологик–педагогик хусусиятлари назарий жиҳатдан асосланади, ўқув мотивацияси ва ўқув мотивлари назариясининг асосий масалалари муҳокама қилинади. Ижобий таълим мотивларини ривожлантириш талаба шахсини тарбиялашнинг ажралмас қисми сифатида унинг таълим ютуқларига эришиш ва академик кўрсаткичларини юксалтиришга имкон қолдиради.

Калит сўз ва иборалар: талаба, ўқув мотивация, шахс тарбияси, таълим ютуқлари, академик кўрсаткич, ташаббускорлик, масъулият, инновацион ҳаракат.

**СОЦИАЛЬНО–ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ
ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ У СТУДЕНТОВ**

АННОТАЦИЯ

В статье теоретически обосновываются психолого–педагогические особенности учебной мотивации ее студентов, рассматриваются основные вопросы теории учебной мотивации и воспитательных мотивов. Развитие позитивных учебных мотивов как неотъемлемой части воспитания личности учащегося позволяет добиться его образовательных достижений и повысить успеваемость.

Ключевые слова и фразы: студент, образовательная мотивация, личностное развитие, образовательные достижения, академическая успеваемость, инициатива, ответственность, инновационное движение.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FORMATION OF EDUCATIONAL MOTIVATION AMONG STUDENTS

ANNOTATION

The article theoretically substantiates the psychological and pedagogical features of the educational motivation of its students, discusses the main issues of the theory of educational motivation and educational motives. The development of positive educational motives as an integral part of the education of a student's personality makes it possible to achieve his educational achievements and improve academic performance.

Key words and phrases: student, educational motivation, personal development, educational achievements, academic performance, initiative, responsibility, innovative movement.

КИРИШ. Олий таълим фан-техника, иқтисодий ва ижтимоий-маданий тараққиётнинг суръати ва даражасини белгиловчи мутахассисларнинг фундаментал илмий, умумий маданий ва амалий тайёргарлигини таъминлашга қаратилган. Миллатнинг интеллектуал салоҳиятини шакллантириш, шахсни жамиятнинг олий қадрияти сифатида ҳар томонлама камол топтириш биринчи даражали аҳамиятга эга. Замонавий олий таълимнинг энг долзарб муаммоларидан бири талабалар учун мотивацияга асосланган ўқув жараёнини ташкил этишдир[1]. Шу муносабат билан университет талабалари ўртасида ўқишга бўлган мотивациянинг мавжуд ҳолати ва уларнинг таълим фаолиятига қўйиладиган замонавий талаблар ўртасида қарама-қаршиликлар юзага келади.

Университетда ўқиётганда талаба, биринчи навбатда, янги дидактик вазиятга мослашиш билан боғлиқ бўлган бир қатор муаммоларга дуч келади,

бу мактаб таълимидан тубдан фарқ қиладиган ўқув жараёнини ташкил этиш шакллари ва усуллари дир. Ушбу ёндашув ва у билан боғлиқ қийинчиликлар ўзига хос дидактик тўсиқни яратади, уни энгиб ўтиш керак. Бундан келиб чиқадики, ижобий мотивлар ва асосли мақсадларни шакллантириш бўлажак мутахассис шахсини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга, чунки мотивлар ва мақсадлар фаолиятнинг муҳим белгиловчилари ҳисобланади.

Ўқитиш жараёнида шаклланган талаба мотивларининг тузилиши бўлажак мутахассис шахсининг таянчига айланади. Шунинг учун ижобий таълим мотивларини ривожлантириш ўқувчи шахсини тарбиялашнинг ажралмас қисмидир.

Сўнгги йилларда психологик ва илмий адабиётларда ўқув фаолиятини рағбатлантириш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда[2]. Зеро ўқувчига нисбатан салбий ёки бефарқ муносабат унинг муваффақиятсизлиги ёки омадсизлигига сабаб бўлиши мумкин.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ. Мотивация тушунчасига кўплаб хорижий олимлар А.Бандур, С.Занюк, Г.Айзенк, В.Асеев, Д.Браун Г.Мюррей, А.Реан, В.Столина, Х.Хекхаузен, Ф.Хоппе ва бошқалар ўзларининг илмий ишларини бағишлаган. Р.Р.Бибрич, И.О.Василев, И.И.Вартанова, В.В.Давйдов, Н.В.Елфимова, Э.П. Илйин, А.К.Маркова., М.В.Матюхина, В.Ф.Моргун, А.Б.Орлов, Л.М.Фридман, О.М.Арестова, А.А.Вербйцкий, Э.И.Савонко ва бошқа психологлар ўқувчиларнинг ўқув фаолияти мотивациясини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятларига катта эътибор берганлар[3]. Талабаларнинг ўқув фаолияти мотивациясини ўрганиш масаласи кам ўрганилган.

Кўп миқдорда олиб борилган фундаментал тадқиқотларга қарамай, мотивация феноменига назарий аниқлик ва қарашларнинг бир хиллиги ҳанузгача мавжуд эмас, бу муаммога мавжуд қарама қарши ёндашувлар билан мазкур тушунчанинг кўп қиррали эканлиги боғлиқ. Бир томондан, мотивация хулқ–атворга йўналтирилган ва уни қўллаб–қувватловчи омиллар

мажмуи сингари кўриб чиқилса, бошқа томондан – организм фаоллигини чақирувчи ва унинг йўналишини аниқловчи уйғониш ёки мотивлар сингари мажмуа, яъни инсон хулқ атворини уйғотувчи ва йўналтирувчи омиллар мажмуи сифатидаги кўриб чиқилади. Ундан ташқари, мотивация инсоннинг аниқ фаолиятини бошқарувчи жараён сифатида ўрганади.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР. Таълим фаолиятини рағбатлантириш муаммосини ҳал аҳамияти нуқтаи назаридан таълим мотивация, деб аслида билан белгиланади [4] ўқув жараёнини самарали амалга ошириш учун муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, бу ўқишга салбий ёки бепарқ муносабат бўлиб, талабанинг паст академик кўрсаткичлари ёки кам эришишига сабаб бўлиши мумкин.

Мотив (Lat. moveo, movere–ҳаракат қилиш, фаоллаштириш, суриш) инсон ҳаракатлари ва амалларининг рағбатлантирувчи кучидир [5]. Мотив, шунингдек, инсоннинг фаолиятини келтириб чиқарадиган ва ушбу фаолият йўналишини белгилайдиган онгли эҳтиёж сифатида тушунилади. Шунга кўра, мотивация–бу ҳаракатни амалга оширишга туртки бўлган ақлий ҳодисалар, шахснинг фаолиятини ва унинг режалаштирилган натижага эришишга йўналтирилганлигини белгилайдиган ҳаракат.

Фаолиятнинг муҳим регуляторлари бўлган етакчи шахсий хусусиятлардан бири сифатида мотивлар талаба фаолиятининг йўналишини, унинг хулқ–атвори ва ахлоқий тамойилларининг барқарорлигини белгилайди. Ўз ўқувчиларининг мотивларининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олмаган ҳолда, ўқитувчи прогнозлаш, ўз фаолиятининг вазифалари, воситалари ва усулларини аниқлаш учун муҳим асосларни йўқотади.

Е.Р.Илйин[6] таъкидлашича, мотив фақат ташқи ёки ички шароитлардан келиб чиқадиган тананинг эҳтиёжларини психикада акс эттириш натижасидир. Шунинг учун улар мотив онгли эҳтиёж, деб айтишади ва фақат маълум бир ҳолатда у шахснинг мақсадли ҳаракатларининг асосига айланади.

Талабанинг шахс сифатида ривожланиши билан унинг потенциал имкониятлари кенгайди, ўз–ўзини такомиллаштиришга бўлган эҳтиёж ҳеч қачон тўлиқ қондирилмайди. Шунинг учун мотивацияни ривожлантириш жараёни чекланмаган.

Қониқиш даражаси келажакка йўналтирилган таълим самарадорлигининг кўрсаткичи сифатида қаралади. Ҳозирги қониқиш келажакда ўрганиш учун мотивацияни оширади. Ўқишдан норозилик ўрганишга мажбурий ҳаракат сифатида қараш механизмини келтириб чиқаради ва мотивацияни пасайтиради. Е.Р.Илйин [6] мотивацион жараёнларни ривожлантиришда эҳтиёжларни қондиришнинг ҳал қилувчи ролига эътибор қаратади.

Мотив нафақат мувофиқ эҳтиёжни аниқлайди, балки талабани эҳтиёж қондириладиган ўрганиш объектларига йўналтиради. Бунда мотивларнинг кучи айниқса муҳим рол ўйнайди. Заиф мотивация билан талаба ўқиш натижалари ҳақида гапирмаса ҳам, синфда фаол ишлай олмайди. Яъни, эҳтиёжлар ва мотивлар шахснинг манфаатлари, эътиқодлари ва идеаллари билан чамбарчас боғлиқ. Шунини таъкидлаш керакки, тадқиқотчилар ўртасида таълим фаолиятининг муваффақияти учун мотивларнинг айрим турларининг устуворлиги тўғрисида турли хил фикрлар мавжуд. Баъзи тадқиқотчилар когнитив мотивларни (ўқув–когнитив, ўз–ўзини тарбиялаш мотивлари) энг зарур таълим фаолияти деб ҳисоблашади [7].

Психологияда берилган таълим мотивлари (мотивацияси) таърифларига асосланиб, Н.Норкулова [8] томонидан таклиф қилинган таркиб бўйича уларнинг таснифини кўриб чиқамиз. У когнитив ва ижтимоий мотивларга бўлинади.

Когнитив мотивацияга қуйидагилар киради:

когнитив мотивлар (янги билимларни ўзлаштиришга йўналтириш фактлар, ҳодисалар, нақшлар);

ўқув ва когнитив мотивлар (билим олиш усулларини ўзлаштиришга йўналтириш, билимларни мустақил эгаллаш усуллари);

ўз–ўзини тарбиялаш мотивлари (қўшимча билимларни эгаллашга йўналтириш, яъни ўз–ўзини такомиллаштиришнинг махсус дастурини куриш).

Тегишли даражаларга эга бўлган ижтимоий мотивлар:

ижтимоий мотивлар (бурч ва масъулият, таълимнинг ижтимоий аҳамиятини тушуниш);

тор ёки позицион мотивлар (бошқалар билан муносабатларда маълум бир позицияни эгаллаш, улардан розилик олиш истаги);

ижтимоий ҳамкорлик мотивлари (бошқа одамлар билан ўзаро муносабатларнинг турли усулларига йўналтириш).

Л.Божович [9] таълимнинг ижтимоий ва когнитив мотивлари нисбати нормасини белгилаб, когнитив мотивлар иерархияда ижтимоий мотивлар таъминланиши керак, деб ҳисоблайди.

Муаллиф мотивларни мазмунига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратади:

мазмун ижтимоий эҳтиёжлар, қизиқишлар, олий таълимнинг юқори ижтимоий аҳамиятидан хабардор бўлган кенг ижтимоий мотивлар;

таълим фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган жараённинг ўзи, ўрганилаётган нарсаларнинг мазмунига талабалар, таълимга муносабат билдирувчи илмий ва когнитив мотивлар;

касбий мотивлар; олий маълумот касб эгаллаш учун асос сифатида қаралади;

утилитар мотивлар, унинг асосини битиргандан кейин шахсий имтиёзлар олиш, ўз фаровонлиги мотивлари;

ижтимоий идентификация мотивлари – талабанинг ота–онаси, дўстларининг унинг хулқ–атворида таъсири.

Таълим фаолияти мотивациясини ўрганган Ф.Ҳайдаров ва бошқаларнинг таъкидлаганидек, "ўрганиш мотивацияси доимий равишда

ўзгариб турадиган ва бир–бири билан янги авлодларга кирадиган бир қатор мотивлардан иборат. Шунинг учун мотивацияни шакллантириш–бу ўрганишга ижобий ёки салбий муносабатни кучайтиришнинг оддий ўсиши эмас, балки унинг ортидаги мотивацион соҳа тузилишининг мураккаблашиши" [5].

Таълим фаолияти мотивациясини таҳлил қилиш жараёнида асосий нарсა нафақат доминант мотиваторни (мотивни), балки инсоннинг мотивацион соҳасининг ташқи ва ички мазмунини аниқлашдир. Ташқи мотивация инсон хатти–ҳаракатларини бошқарадиган ёки бостирадиган мукофотлар, жазолар ва бошқа рағбатлантириш турларига асосланади. Ташқи мотивация ҳолатида хатти–ҳаракатни тартибга солувчи омиллар шахснинг ички ўзига боғлиқ эмас. Ички мотивация ишдан (ўқишдан) завқланишга ҳисса қўшади, қизиқиш, ҳаяжон уйғотади, шахснинг ўзига бўлган ҳурматини оширади. Таълим мотивацияси, бошқа мотивация турлари сингари, барқарорлик ва динамизм билан ажралиб туради.

Психологик барқарорлик улар томонидан инсонга таъсир қилувчи омилларнинг кенг ўзгариши билан ақлий фаолиятнинг зарур даражасини сақлаб туриш қобилияти сифатида белгиланади.

Барқарорликнинг ҳақиқий ифодасига асосланиб, муаллифлар уни таълим мотивациясининг куч, хабардорлик, самарадорлик, фаолиятнинг маъно шакллантирувчи мотивини шакллантириш, жараёнга йўналтириш ва бошқалар каби хусусиятлари билан биргаликда кўриб чиқади.

Е. Савонко ва И. Р. Именитова [11] талабалар мотивациясининг турлари бўйича қуйидаги шартли таснифига эътибор қаратади:

талабанинг психологик хусусиятлари ва ўқув жараёни билан боғлиқ бўлган биринчи, доминант тип мотивациянинг ўзига хос ички тури сифатида талабанинг маълум бир фанга қизиқишини белгилайди;

иккинчи тур–ситуацион мотивация, бу турни ўқув жараёнига ташқи деб ҳисоблаш мумкин;

учинчи тур–конформист ёки таклиф қилувчи мотивация. Бу қиймат йўналишлари ва шахснинг ҳақиқий хатти–ҳаракатлари ўртасидаги тафовутлар билан боғлиқ. Масалан, вазият юзага келганда муайян мавзунини ўрганишга қизиқиши бўлмаган талаба олдида, танланган касб доирасида муваффақиятли фаолият учун зарур бўлган ушбу мавзу бўйича билимларни олиш зарурати туғилади – бу конформистик мотивациянинг намунасидир. Бундай мотивацияни рағбатлантирадиган имтиёзлар, масалан, оширилган стипендия олиш, давлат бюджети ҳисобидан ўқишни давом эттириш истаги, бакалаврнинг малака даражасини олгандан кейин магистр даражасида ўқиш истаги.

Мотивациянинг учинчи тури мажбурий эканлигини кўриш осон ва бу психологик ноқулайлик билан боғлиқ. Ўқув жараёнини ташкил этиш ва қуришга анъанавий ёндашув ушбу турдаги рағбатлантиришни шакллантиришга катта эътибор беришига қарамай, тегишли мотивлар маълум бир тоифадаги талабалар учун самарасиз бўлиши мумкин. Аммо мотивация қандай бўлишидан қатъи назар, ҳатто энг ижобий бўлса ҳам, у талабанинг ривожланиши учун фақат потенциал имконият яратади, чунки мотивларни амалга ошириш мақсадларни аниқлаш жараёнларига боғлиқ.

Н.Норқулова [8] тадқиқотида талабалар шахсан муҳим маъно шакллантирувчи мотивни шакллантириши мумкинлиги ва бу жараён унинг хусусиятларини шакллантиришнинг маълум бир кетма–кетлигида амалга оширилиши таъкидланган. Муаллиф таъкидлаганидек, дастлаб ўқув–когнитив мотив ҳаракат қила бошлайди, кейин у ҳукмронлик қилади ва мустақилликка эришади ва шундан кейингина у амалга оширилади, яъни биринчи шарт–бу ўқув фаолиятининг ўзи ташкил этилиши.

А.Чувалов кўрсатганидек, мотивация фаолият натижасига эмас, балки усулларга қаратилган бўлса, самаралироқ таъсир ўтказади[9].

Олимлар мотивация муваффақиятли ўрганишнинг етакчи омилларидан бири эканлигини исботладилар. Аммо унинг хусусиятлари ва самарадорлиги

талаба ўтадиган ўқув жараёнининг турли босқичларида фарқ қилади. Биринчи курсдан охирги курсгача таълим ва касбий фаолиятнинг ўзи ва унинг мотивацияси ўзгаради. Уларнинг умуман янги вазиятга ва хусусан таълим фаолиятига мослашиш жараёни биринчи курс талабалари учун ўзига хос ҳисобланади. Шунинг учун, муаллифларнинг фикрига кўра [6], мотивацияни тўғри тушуниш талабалар ва ўқитувчиларнинг самарали ишлаши учун зарурий шарт ҳисобланиб, улар таълимнинг инновацион усуллари ва ёндашувларидан фойдаланган ҳолда ўз интизомига когнитив қизиқишни фаоллаштиради, мақсадли ривожлантиради ва чуқурлаштиради. Шу билан бирга, у фаол таълим шакллари ва усуллари (муаммоли ва бошқа турлардан) фойдаланган ҳолда талабаларни ўқув фаолиятига жалб қилади.

Талабаларнинг билим қизиқишларини ривожлантиришда мустақил иш усуллари муҳим ўрин тутади. Буларга дарслик, маълумотномалар билан ишлаш, алгоритм бўйича вазифаларни бажариш, тажрибалар ўтказиш, талабаларга нотаниш вазиятларни таҳлил қилиш, субъектив равишда янги маълумотлар яратиш, курс ишлари ва тезисларни ёзиш усуллари киради.

Муваффақиятли таълимнинг шarti мотивация бўлиб, у ўқувчини ўз билимларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, ташқи омиллардан ишонч ва мустақилликни ошириш мақсадида муайян фаолиятга ундайди.

Университетлардаги талабалар фаолиятини ишонч билан таълим ва касбий деб аташ мумкин. Ўрта мактаб ўқувчилари мактабни тугатиб, университетларга киргандан сўнг, улар касбий ўзини ўзи тасдиқлаш билан боғлиқ мотивларнинг ўзгариши билан ажралиб туради. Бу шуни англатадики, касбий мотивлар нафақат ўқув мотивацияси таркибига киритилади, балки унинг ажралмас таркибий қисмига айланади, ўқитиш мотивлари билан ўзаро таъсир қилади ва таълим ва касбий мотивацияни шакллантиради.

Олимлар мотивация муваффақиятли ўрганишнинг етакчи омилларидан бири эканлигини исботладилар. Аммо бу омилнинг хусусиятлари ва унинг

самарадорлиги, яъни талаба ўтадиган ўқув жараёнининг турли босқичларида фарқланади. Биринчи курсдан охириги курсгача таълим ва касбий фаолиятнинг ўзи ва унинг мотивацияси ўзгаради. Масалан, уларнинг умуман янги вазиятга, хусусан, таълим фаолиятига мослашиш жараёни биринчи курс талабалари учун ўзига хос ҳисобланади.

Ҳар қандай касбий таълимнинг асосий муаммоси талабанинг ҳақиқий ўқув фаолиятидан унинг касбий фаолиятини ўзлаштиришга ўтишдир. Фаолиятнинг умумий назарияси позициясидан бундай ўтиш биринчи навбатда мотивларни ўзгартириш чизиғи бўйлаб ўтади, чунки бу фаолиятнинг конструктив белгиси бўлган мотивдир. Аммо, агар когнитив мотивлар ўқув фаолиятига хос бўлса, унда касбий мотивлар амалий фаолиятга хосдир. Шундай қилиб, талабанинг ўқув ва когнитив фаолиятидан мутахассиснинг касбий фаолиятига ўтиш асосан когнитив мотивларни касбий мотивларга айлантириш муаммосидир. Шу сабабли мотивация талабаларга шахсий ҳаётида ёки ўқишида, келажакдаги фаолиятида ёки мартабасида нимани ёқтиришларини билиб олиш ва ўз-ўзини англаш учун олган билимларидан фойдаланишни таъминлаши зарур.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР. Илмий адабиётларни таҳлил қилиш талабаларнинг касбий ўсиши мотивациясини уларнинг доимий мотивлари ва интилишлари тўплами сифатида аниқлашга имкон берди, бу эса шахсий эҳтиёжнинг ўсишининг динамик, узлуксиз ва гуманистик йўналтирилган жараёнининг мазмуни ва йўналишини белгилайди. Ички потенциални амалга ошириш қобилияти ва шахсий касбий ва шахсий стратегияни ва ҳаёт давомида таълим йўналишини онгли равишда танлаш, бунинг натижаси бўлажак мутахассиснинг касбий малакасини шакллантиришнинг юқори даражасидир. Бу жараёнда инновацион технологиялардан (психологик тренинглар, ўйин технологиялари, педагогик муаммоли вазиятлар, гуруҳларда ишлаш, жуфтликда ишлаш ва бошқалар) оқилона фойдаланиш

самарали бўлди, бу эса, ўқувчиларнинг таълим мотивациясини шакллантиришни сезиларли даражада яхшилади.

ҲАВОЛАЛАР РЎЙХАТИ

1. Баклицкий И. О. Психологические особенности учебной мотивации студентов. / И. О. Баклицкий. //Научный вестник Львовского государственного университета внутренних дел. Серия психологическая: сборник. / Львовский гос.ун-т внутр. дел. – Львов, 2008. – Вып. 2. – С. 16–27.
2. Бахтина И. А. Мотивация учебной деятельности студентов ССУЗ: дис. ... канд. психол. наук: спец.19.00.05. / Ирина Анатольевна Бахтина. – Казань, Ин-т среднего специального образования РАО, 1997. – 180 с.
3. Педагогика ва психология: ўқув кўлланма / Ю.Ф. Махмудов (ва бошқ.); масъул муҳаррир Ю.Ф. Махмудов. - Т.: DIZAYNPRESS, 2011. 236 б.
4. Бибрых Р. Р. Особенности мотивации и целеобразования в учебной деятельности студентов младших курсов. / Р. Р. Бибрых, И. А. Васильев. // Вестник МГУ. Серия 14.Психология. – 1987. – №2. – С. 20–30
5. Ҳайдаров Ф., Абдукаримов Х., Алимова Ф., Ботиров Б. Талабаларнинг ўқув мотивларини шакллантириш. –Т.:2009-131 б.
6. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2011. – 512 с
7. Вершинская О. Б. проблемы формирования учебной мотивации студентов вузов. [Электронный ресурс]/ А. Б. Вершинская. – Режим доступа. tme.uo.edu.ua/dodatok.htm.
8. Норкулова Н.Т. Ёшлар маънавиятида аффилиация мотивацияси психологияси. – Т.: «Fan va Texnologiya», 2015. 107-б.
9. Витенко И. С. Общая и медицинская психология. / И. С. Витенко. – К.: здоровье, 1994 – – 296 С.
10. Агасиева Н.М. Касбий мотивация талаба шахсияти ва профессионализми ривожланишининг ҳаракатлантирувчи омили сифатида //

Замонавий фан ва таълим ривожланишининг долзарб муаммолари– 2018. – 97– 98 бетлар.

11. Иванова Т. А. Мотивация учебной деятельности студентов. / Т. А. Иванова, А. Я. Левин.// Психологические механизмы регулирования поведения и оптимизации трудовой и учебной деятельности: Межвуз.сб. / Под ред. Г. С. Шляхтина. – Горький: Горьк. гос. ун–т, 1987. – с. 77–84.

12. Изучение мотивации поведения детей и подростков. / Под ред. Л. И. Божович и Л. В. Благоннадежиной. –М.: Педагогика, 1972. – 352 с.